

Szabó Á. Töhötöm

**Robogóból kisszekér.
Három erdélyi kistáj gazdálkodásának erőforrásai**

Bevezetés

A néprajztudomány, a gazdasági antropológia, a faluszociológia és sok más tudomány képviselői évek óta tanulmányozzák a kelet-európai agráriumot, a posztkommunista államokban zajló folyamatokat. Tanulmányom¹ ebbe a körbe illeszkedik: az erőforrások kérdésére összpontosítva három erdélyi kistáj, az Alsó-Nyikó mente, a Kis-Küküllő középső folyása és Felső-Háromszék² gazdálkodásán keresztül fogalmazom meg azokat a gondolatokat, amelyek a nézetemben jobb megvilágításba helyezik a problémákat. A tanulmány további részében azokat a kontextusokat és elveket vizsgálom, amelyeknek kiemelkedő szerepet tulajdonítok a közösségi formák fennmaradásában és működésében. Ezek között a mezőgazdaság általános helyzetére térek ki először: mielőtt a téma elemzésébe belevágnék, szükségesnek tartom azokat az általános keretfeltételeket röviden megnevezni, amelyek az erdélyi, ezen belül a székelyföldi gazdálkodás egészét meghatározzák. Úgy gondolom, hogy ezek a gazdálkodási rendszerek önmagukban nem érthetők meg, csak ha azokat a történelmi előzményeket is vizsgáljuk, amelyek a mai helyzet kialakulásához vezettek. Az adott a kistájakat tehát úgy vizsgálom, mint az erdélyi, székelyföldi gazdálkodás egy példáját, és az általánosságokon túl igyekszem megnevezni a kistájakra jellemző sajátos vonásokat.

Az erdélyi agrárium kapcsán szerveződő mai közbeszéd és tudományos diskurzus több renden kiemeli a gazdálkodási rendszerek hiányosságait, az

¹ E tanulmány része a készülő doktori dolgozatomnak. A kutatómunka során azt vizsgáltam, hogy a hagyományosan az erdélyi (székelyföldi) faluval asszociált közös gazdaságirányítási rendszerek mennyiben működőképesek ma, milyen formáival találkozunk, és ezeknek milyen szerepe van.

² A felsorolt kistájakon több éve folytatok kutatásokat. Azért esett választásom ezekre a területekre, mert a gazdálkodási rendszereik – az adottságaikkal összefüggésben – eltérnek egymástól, ugyanakkor azonosságok is felfedezhetők bennük. Az önszervező közösségek kérdésére összpontosítva pedig hasznos volt összevetnem két, a múltban a hagyományos székely jogokkal rendelkező (Nyikó mente és Felső-Háromszék) és egy jobbágy múltú terület (Kis-Küküllő mente) falvainak intézményeit: mint a vizsgálatból kiderült, a kooperáció kérdésében nem a történelmi előzmények a döntő fontosságúak, hanem a birtokolt erőforrások.

elmaradottságot, a hagyományosságot és a fejletlenséget. Az ebben a körben megjelenő problémák nagy hányada nem mai keletű: a ma jelentkező munkaszervezeti, technológiai és mentális hiányosságoknak általában megvan mind a történelmi előképük, mind a történelmi gyökerek. A18. században, a század végén kialakuló, rögzülő globális munkaelosztás Európa keleti régióira, így Erdélyre is - bár ez utóbbinak jelentős területei sosem voltak alkalmasak kiemelkedő mezőgazdasági termelésre, főként nem növénytermesztésre – a mezőgazdasági nyersanyagtermelés feladatát osztotta, jelentősebb ipari termelés és kereskedelmi tevékenység nélkül. Míg például Angliában a bekerítések következtében kialakult a nagy magánbirtokok rendszere, a tőkés-bérmunkás viszony megjelent a mezőgazdaságban, és az onnan kiáramló fölösleges munkaerőt pedig az egyre jobban fejlődő ipar kötötte le (Macfarlane 1993: 31–64), addig Erdélyben és főként a Székelyföldön hagyományos gazdálkodási minták rögzültek (Imreh 1983). Csetri Elek meglátása szerint a nehezen járható hegyi utak miatt és a vízi szállítás, a hajózható folyók hiánya következtében Erdélynek állati erővel szállítható, a mezőgazdaságból származó könnyebb termékekre kellett szakosodnia (Csetri 1999: 5). Mindezek mellett a mezőgazdasági termelés maga is sok szempontból elmaradt a nyugat-európaiától, így jellemző módon állami reformokra volt szükség a parlagoló rendszer felszámolásához és a háromfordulós, istállózást feltételező és az istállótrágyát használó mezőgazdasági termelés bevezetéséhez. A kései fejlődés és a mezőgazdaság kései modernizációja egy tradicionális szemléletmód fennmaradásához járult hozzá: kisüzemi gazdálkodás, piacelvű gazdálkodás-mód kései megjelenése, ennek következtében az önellátás és a vegyes termékszerkezet fennmaradása, valamint a család mint termelőegység és fogyasztási egység egybeesése. A sort még tovább lehetne folytatni, vagy egy-egy területet összetevőire lehetne bontani, azonban az eddig soroltak is jelzik, hogy itt a klasszikus parasztság kérdésével állunk szemben.³ Ennek egyik fő jellemzője az individualizmus szinte teljes hiánya és ennek következményként a tulajdonformák sajátos, akár családi, akár faluközösségi szerveződése. Ezért írhatja le Tagányi Károly a 19. század végén, hogy a földközösség klasszikus hazája Erdély (Tagányi é. n.), hisz ha a szántóföldek már egyéni birtoklásban is vannak, a legelők az erdők és néhol a kaszálók közös birtoklása fenntartja azt a művelési kényszert, amelyet Imreh István a mezőgazdaság kerékkötőjének

³ Alán Macfarlane könyvében megkülönbözteti a *nyugat-európai* és a *klasszikus parasztság* megnevezési ezek legfőbb sajátosságait, valamint különbségeit. A klasszikus parasztságot Kelet-Európához köti, ezért érzem indokoltnak e terminus használatát, bár a parasztságfogalom alkalmazhatóságáról ma is vita folyik. (Erről lásd még később.)

nevez (Imreh 1983). A közös birtoklási és munkaszervezeti formáknak, a művelési kényszernek nagy szerepük volt abban, hogy a hagyományos technikák rögzültek, technológiai és növénykultúrákat érintő újításokat csak nehezen vezettek be, valamint hogy kialakult – az örökösödési viszonyokkal is összefüggésben – a nadrágszíjparcellákkal jellemezhető birtokszerkezet.

A mezőgazdaságra mindezen távolabbi léptékű történelmi gyökerű jelenségek mellett leginkább a közelmúlt történései, az urbanizáció, az erőltetett iparosítás hatottak, hisz ezek a folyamatok az állam kezében összpontosuló tőke erőszakos növelésének és az erőforrások központi átirányításának, átcsoportosításának időszakával esnek egybe. Miközben az államosítást követően beindult a falusi háztartások, gazdaságok szövetkezetbe szervezése, az iparosodó városok egyre nagyobb emberi erőforrásigénnyel léptek fel, és ezt az igényt a falvakból kiáramló lakosság elégítette ki, akiből elsőgenerációs városlakó, nagyon nagy hányadában pedig paraszt-munkás, a kétlaki életmódot vállaló proletár vált.

Mind a mezőgazdaság modernizációja, mind az urbanizáció és industrializáció felemás volt tehát: a tényleges termelési kapacitás nem volt elegendő a jelentkező szükségletek kielégítésére, ezért kialakult – és a lehetőségekhez mérten virágzott – az informális gazdaság, valamint a mezőgazdaság esetében a háztáji növénytermesztés és állattenyésztés, amivel a hiánygazdálkodás nyomán keletkező nehézségeket lehetett leküzdeni. A centralizált gazdaságpolitika és erőforrás-ellenőrzés nem tette lehetővé a nagyüzemi termelés bizonyos ágazatainak kisüzemekbe való kiszervezését, az integrált együttműködést, ugyanakkor a fokozott állami ellenőrzés miatt nem alakulhatott ki a háztájizás nyomán intenzív árutermelés (Oláh 2004b: 131). Következésképp a Magyarországon a rendszerváltás egyik lényegi tényezőjeként kezelt polgári, vállalkozói minták sem jelentek meg, így a változásokat követő időket életképes és korszerű minták hiánya jellemezte, amivel óhatatlanul együtt járt egyfajta visszarendeződés, és ez évekre visszavetette a mezőgazdaságban dolgozókat. Ennek csak egyik, ámde lényeges összetevője a hagyományos munkaszervezeti formák újjáéledése: a visszakapott földeket gépek hiányában az első néhány évben még a Felső-Háromszéken élő, burgonyára szakosodó és jó terméseredményeket felmutató gazdák is valamilyen kalákaformában együttműködve művelték meg, akiknek aztán néhány év jó termése lehetővé tette a gépek beszerzését.

A fentiekben vázolt kérdések a változások után problémákként jelentkeztek: a globális munkaelosztás trendjei a továbbiakban sem változtak, az erőltetett urbanizáció csődöt mondott, ugyanis az alacsony hatásfokú és piacok nélkül maradt ipari szektor összeomlott, és az innen kiáramló munkaerő

egy kényszerstratégia részeként a mezőgazdaságba áramlott vissza⁴. Egy felmérés szerint például 1990-ben a teljes foglalkoztatottak száma Romániában 10,8 millió volt, ebből 3 millió dolgozott a mezőgazdaságban, ezzel szemben a kilencvenes évek végén az összes foglalkoztatott száma 8,6 millió, ebből 3,5 millió mezőgazdasági munkás (Bernád 2003: 134), tehát a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma mind abszolút mind relatív értékben növekedett. A gazdaságok pedig sok tekintetben visszatértek a kollektivizálás taláta állapotokhoz, ami leginkább azért problémás, mert az akkori erdélyi mezőgazdaság helyzete sem volt teljességgel korszerű - és akkor még igen finoman fogalmaztunk. Noha ez a folyamat nem jelent teljes visszafordulást, az összetevői közt egyaránt találunk technikai és mentális visszarendeződésre utaló elemeket (Szabó 2002:29), ez pedig az öröklött erőforrások kérdésköréhez vezet el bennünket, vagyis annak vizsgálatához, hogy mivel, hol és hogyan gazdáskodnak az emberek.

Az erőforrások kérdése

Úgy vélem, az öröklött erőforrások az általam alkalmazott hármastagolásban meghatározó szerepűnek tekinthetőek az átalakulás és a stratégiakeresés folyamataiban, ennek okán pedig a stabilizációs erővonalak, a követett stratégiák kialakulásában is, hisz külső erőforrások bevonására a makrogazdasági feltételek – például az előnytelen hitelkonstrukciók – következtében alig nyílt, nyílik lehetőség, ezért a családi gazdaságok alapvetően a szövetkezetek feloszlása után rendelkezésre álló tőkékkel gazdálkodhattak. Ezek az erőforrások munkahipotézisként három nagy, az anyagi, a természeti-környezeti és a mentális örökség köré szerveződő csoportba sorolhatók, természetesen úgy, hogy sok esetben a különböző területek egybeeshetnek. A következőkben röviden leírom, hogy mire gondolok az erőforrások kérdéskörén belül, majd a dolgozat második részében bővebben – a közösségi összefogásra is figyelve – fejtem ki ezeket.

1. Az *anyagi erőforrások* kérdésköre alatt elsősorban azt az eszköztechnikát értem, amely a rendszerváltáskor a gazdaságok rendelkezésére állt, ugyanis a földek visszaszolgáltatásának egyik sarkalatos pontja épp a gépek hiánya, és ennek nyomán a gépállományok egy ideig megőrzött egyeduralma volt. A gépek hiányára három válasz létezett: a gépi munkaerőigény emberrel

⁴ Például a kilencvenes évek végén a bányavidékeken kialakult feszültségek levezetésére a kormány részéről olyan tervek láttak napvilágot, amely a fölösleges munkaerőt a falvakban telepítette volna le, házhoz és földhöz juttatva a volt bányászokat.

való pótlása kaláka vagy napszámos típusú munkák keretében, ezt kísérhette az eszköztechnikában való visszalépés, és állati vontatásé gépek elkészítése, beszerzése és használata, amely egyértelműen a termelékenységre volt kedvezőtlen hatással. A gazdaságok szükséges gépekkel való felszerelése jelentette volna a harmadik, és ténylegesen életképes megoldást, azonban erre a pénztőke hiányában – ami megint csak központi kérdése az anyagi erőforrások vizsgálatának – csak kevés gazdaság, közösség volt képes. Ez leginkább a megfelelő természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, ezért specializációra képes és a piacra lépés lehetőségét egyaránt biztosító mikrorégiókra jellemző, ahol két-három év termésének az árából elindíthatták a tőkeerőt mutató és a további felhalmozást lehetővé tevő gépesítési folyamatokat. Így ma azzal kell szembenéznünk, hogy Erdélyben találni magas fokon gépesített gazdaságokat, ahol szinte minden munkafolyamatot gépekkel végeznek, ugyanakkor megtalálhatók a hagyományos eszköztechnikát felvonultató gazdaságok is, ahol a más tulajdonú gépek igénybevétele a kiadások egyik legnagyobb tételét jelenti. A mezőgazdaságban tapasztalt alacsony termelékenység és a magas, egyre növekvő művelési költségek következtében sok háztartás nem mezőgazdasági tevékenységből eredő jövedelmeit is a mezőgazdaságba forgatja be, és ezáltal újratermeli a veszteséges mezőgazdaságot.

2. Ha a *természeti-környezeti erőforrásokat* nagyon leszűkített értelemben használjuk, két főbb kérdést tehetünk fel ezek kapcsán: milyenek a földek és hol helyezkednek el. Abban, hogy ezt a kérdéscsoportot az anyagi erőforrásoktól elkülönítve vizsgáljuk, leginkább az nevezhető meg okként, hogy – bár nálunk a földek abszolút értékének meghatározása nem történt meg – a mezőgazdaságban dolgozók igencsak jól ismerik, és kiemelten fontosnak tartják szűkebb és tágabb környezetükben található földek értékét, amelyet esetenként a termőképesség, a megközelíthetőség, a vadkárok elleni védelem, tágabb környezetben való elhelyezés (város-falu, centrum-periféria) stb. összetevőinek fényében határoznak meg. Így eleve jobb esélyekkel indul az a település, amely földjeinek nagy része magas termőképességű, a domborzati viszonyokat vizsgálva is alkalmas monokultúrás termesztésre, védett a vadkárok ellen, valamint a regionális munkamegosztás és a piaci kapcsolatok lehetővé teszik a termények értékesítését. Ezzel szemben találjuk azokat a leginkább dombvidéki kistelepüléseket, aprófalvakat, ahol sem a domborzati viszonyok, sem a felaprózott földek jellemezte birtokszerkezet nem teszi lehetővé a specializálódást, a vadkárok és kedvezőtlen demográfiai viszonyok következtében a határ beszűkül, és a terményeknek nem alakul ki felvevőpiaca, következésképp a felhalmozás és a fejlődés is – ha van egyáltalán – igen lassú.

3. Noha e hármastagolású kérdéscsoportban utolsóként tárgyaljuk, fontosságához nem fér kétség: a *mentális erőforrások* szűkös volta egyaránt sújtja a fejlődő falvakat és a visszamaradt, depressziós kistelepüléseket. Meglátásom szerint a monokultúras természetést folytató és gépesített gazdaságok is ezzel a tudásbeli problémával küzdenek, amikor például a bevált – és nem mellékesen a földek kifáradásával együtt járó – nagy mennyiségű kemikália használatát feltételező szalmásgabona-burgonya vetésforgót használják.

A téveszámolás és a földek visszaszolgáltatását követően kialakuló eufória és a túlfűtött várakozás - mint hamarosan kiderült - alaptalan volt, hisz sem az anyagi feltételek nem álltak rendelkezésre a sikeres gazdálkodáshoz, sem az „ott adják vissza a földemet, ahol az apámé volt” jellegű elvárások mintájára szerveződő tradicionális gazdaságvezetési módok nem voltak alkalmasak hosszú távú stratégiák kiépítésére. Ebben a tradicionális, végső soron a kollektivizálást megelőző időkre jellemző szemléletben gyökerezik az önállóság célul tűzése a vegyes termékszerkezeten és a kiadások csökkentésén keresztül. A szocialista tervgazdálkodás mezőgazdaságban mutatkozó hatásainak tudható be a tagosításokkal szembeni merev elzárkózás és az új társulási formák elutasítása, holott elemzések rámutattak arra, hogy a leginkább jellemző, öt hektár alatti birtoknagyság nem elegendő a profitorientált modernizációhoz, ahhoz legkevesebb tíz hektárra lenne szükség (Albert 2000: 170). Következésképp a törpebirtokokon, vagy a közepes nagyságú gazdaságokban sok esetben hagyományos mintákat követő gazdálkodás folyik, a mezőgazdaság esetében – egy-két kivételtől eltekintve, mint amilyen a gyergyói Agrocáritás, az illyefalvi LAM Alapítvány – nem beszélhetünk szisztematikus tudásbevitelről. Mindezek fényében kérdéses, hogy a hagyományos keretből kilépő kisüzemek mintakövetései milyen erővonalak mentén szerveződnek, és hogy képesek lesznek-e olyan hosszú távú stratégiai elképzelések gyakorlatba ültetésére, amelyek nem csak a helyi, hanem a regionális illetve a globális piacokra való belépés lehetőségét is biztosítják. Ehhez ugyanis a belső keretfeltételeket tekintve nem csak nagy, összefüggő és jó elhelyezkedésű földekre és gépekre, hanem az egyelőre igen megfoghatatlan vállalkozói tudatra, a kockázatvállalási hajlandóságra, a munkaerőgazdálkodás racionalizálására – mint a tudásbevitel eredményére – és külső feltételként pedig hatékony agrárpolitikára, kedvezményes hitelekre és piacteremtésre van szükség, hogy csak néhányat említsünk.

Családi gazdálkodás és alkalmazkodás

Az említett tényezők – tradicionalitás, modernizációs hiányok – és összetevőik (vegyes termékszerkezet, önellátásra való törekvés, felaprózódott birtokok stb.) mellett sem lehet azt állítani, hogy a falusi gazdaságok teljességükben merevek, nem tudnak válaszokat megfogalmazni a gazdasági szerkezetekben magasabb szinteken bekövetkezett változásokra, és nem figyelnek a piacokra. A hullámzó, pontosabban az igen rövid ciklusokban egymást váltó konjunkturális feltételek következtében a kisüzemi gazdálkodási formák mondhatni kényszerítve vannak bizonyos fokú rugalmas magatartásra: a sertés felvásárlási ára például a kilencvenes évek végén a gazdák értékelése szerint is kedvező volt, azonban egy-két év leforgása alatt nemhogy megállapodott volna, hanem visszaesett, ezért a Nyikó mentén és a Kis-Küküllő mellékén sokan felhagytak az eladásra szánt sertések tartásával.

Ennek következtében a kockázati tényezők, a befektetési szükségletek és a hosszú megtérülés arányait tekintve amúgy is igen tőkeigényes mezőgazdaság hátrányos helyzetbe kerül: találkoztunk olyannal, aki a *kis sertéskonjunktúra* idején disznóhizlaldát indított be, majd a sertés felvásárlási árának visszaesése után, még mielőtt a befektetése megtérült volna, kénytelen volt gazdaságát átalakítani. A rugalmasság ez esetben *szűkítő* jellegű: ha a költségmegtérülés még kisüzemi szempontok szerint sem kedvező – olyan körülmények között, amikor nincs könnyelés, a befektetett tőkéket (például saját termények, saját munkaerő) nem mind számolják –, akkor a kérdéses ágazatot hajlamosak a minimálisra, az öfenntartó gazdaságban mutatkozó szükségletek szintjére csökkenteni. Természetesen ez igen megnehezítheti egy-egy háztartás pénzgazdálkodását: olyan közösségekben, ahol a pótlási alapok mellett magas ceremóniális költségekkel mint a közösségi részvétel alapfeltételével kell számolni, az évente leadott egy-két sertés komoly segítséget jelenthetett az alapok előteremtésében.

A rugalmas válaszok megfogalmazására nagyobb esély volt azokban az önmagukat és gazdálkodásukat nem feltétlen az öröklött minták mentén megszervező és magasabb tudástőkével gazdálkodó háztartásokban, amelyek kapcsolataikat is kihasználva kerestek kiaknázzható erőforrásokat. A *bővítő* jellegű rugalmasság sok esetben azt jelenti, hogy nem mezőgazdasági vagy csak érintőlegesen mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmekre tesznek szert, amit viszont nagyon sokszor visszaforgatnak a mezőgazdaságba. Az informális fontossága a nem mezőgazdasági tevékenységekben és a mezőgazdasági termékek értékesítésében egyaránt megmutatkozik: koncessziót szerezni a patakmederben található kavics kitermelésére, és ezzel beszállítójává

válni a helyi útjavítást végző cégnek épp olyan fontos lehet, mint információt szerezni arról, hogy melyik régió piacán mennyibe kerül a malac, vagy *meghallani*, hogy egy olasz üzletember lóhizlaldát fog beindítani a szomszéd faluban, amihez sok szalastakarmányra lesz szüksége. Noha kétségtelen, hogy ezek a lehetőségek ideig-óráig képesek biztosítani egy-egy kistérség néhány háztartásának prosperitását, hosszú távú és széles körű megoldást nem jelentenek: az útjavítást elvégzik – ha elvégzik –, a malac ára mindenhol esni kezd, az olasz bezárja a lóhizlaldát, és megint új források után kell nézni.

Táji és társadalmi keretek

1. Az Alsó-Nyikó mente a Hargita nyugati elő-dombságai által jól körülhatárolt, ezért a kutatás számára is jól érzékelhető egységet alkot. A kistáj falvainak paraszti gazdaságai nagyobb részt a hagyományokban mélyen kódolt vegyes termékszerkezetet követik, így igyekeznek gabonát, kapásnövényeket, zöldségeket egyaránt termelni, állatokat tartani és az ezek takarmányozására alkalmas művelési ágakat fenntartani. A gazdálkodás a belső telkek és a hozzájuk tartozó, a falu külső terében koncentrikusan elhelyezkedő szántók, gyümölcsösök, kaszálók majd legelők és végül erdők rendszerére épül. Mivel csűrös gazdálkodás folyik, ahol a több lábon állás ethoszán belül igen nagy jelentősége van az állattartásnak, a telkek épített részének igen fontos elemei a gazdasági épületek, amelyek a falvak épített területét lezárják. Ezeket követik a belső kertek, amelyekben néhol megjelennek a gabona- és a szántóföldi kapáskultúrák, ám jellemzően inkább, zöldségeket vagy például burgonyát termesztenek. A kedvezőtlen domborzati viszonyok egyébként minden faluban problémát jelentenek, mivel kevés az olyan terület, ahol magas terméshozammal lehetne gabonát termesztani, vagy más szántóföldi kultúrákat művelni. Ezt a vidéket jellemzi legkevésbé a termékspecializáció, aminek következménye a gépesítés alacsony foka, ezért a hagyományos munkaszervezeti formáknak a legtovább élő formáival itt találkoztam.

2. A Kis-Küküllő középső folyásának paraszti gazdaságai a szőlő és gabonatermesztés mentén tudtak leginkább specializációt megvalósítani. E kistájon belül Héderfája és Vámosgálfalva gazdálkodási rendszerét vizsgáltam⁵, és arra kerestem a választ, hogy a részleges specializáció körülményei között tovább éltek-e a közösségi munkaalkalmak, a rituális élet megszervezésében szerepet játszó intézmények, és ha igen, milyen minták szerint szerveződtek.

⁵ A Kis-Küküllő menti kutatást a Kriza János Néprajzi Társaság keretében az Arany János Közalapítvány támogatta. Részt vettek benne: Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel.

Részleges specializációról beszélek, mert bár jellemző a szőlő- és gabonatermesztés, a családi gazdaságokban igyekeznek mindent megtermelni, amire a családnak szüksége lehet: a háztájiban itt is zöldségeket termesztene, lehetőség szerint állatokat is tartanak. Ugyanakkor megfigyelhető az, hogy a szőlő és a gabona eladásából származó jövedelmekkel ezeket a háztáji gazdaságokat igyekeznek a szükséges gépekkel felszerelni, így akinek nagyobb, két-három hektár fölötti szőlőse van, az traktort, ekét, permetezőgépet vásárol. A kordonos művelésű, enyhén teraszosított szőlőkben szinte mindenhol traktorral lehet végezni a szükséges munkákat, ezért emberi munkaerőre a metszéskor, kötözéskor és a szedéskor van szükség.

3. Felső-Háromszék homokos talaja kiválóan alkalmas a burgonya termesztésére. A Feketeügy jobb partjáról az itteni gazdák úgy tartják, hogy nagyon jó terméshozamokat biztosít. A Keleti-Kárpátok külső vonulata és a Bodoki hegység között szélesen elterülő medence a burgonya mellett leginkább a szalmásgabona termesztésének kedvez. Mivel a nyarak viszonylag rövidek és hűvösek, a telek pedig hosszan tartó fagyokkal, sok csapadékkal jelentkeznek, a burgonyán és a szalmásgabonán kívül más szántóföldi növényeket nemigen termesztene. A kukorica például – mivel átlagban 100-120 napos napot igényel, amire a nyár rövidsége és az alacsony nyári átlaghőmérsékletek miatt igen kevés az esély – igen ritka növény. Néhány család répát termeszt, vagy káposztát ültet eladásra, de mivel gépek csak a burgonya és a szalmásgabona művelésére állnak rendelkezésre, és az emberi munka kalákában történő koncentrációját általában nem tartják kifizetődőnek, legtöbb család a két említett terményt termeszt. Bár a három vizsgált terület közül a specializáció itt a legmagasabb fokú, valamiféle vegyes termékszerkezet itt is megfigyelhető, hisz a családi gazdaságok körül elterülő kertekben zöldségtermesztés folyik, és állatokat is tartanak. Érdekes viszont az, hogy Alsótorján sok család felhagyott a pásztoroltatást is kívánó állatok tartásával, mert a kaszálók és a legelők a falu másik végén, igen nagy távolságra található, így ezek esetében értelemszerűen nem beszélhetünk a pásztoroltatással és a közös legelőbirtoklással kapcsolatos akcióközösségekről.

Igen nagy problémának tűnik a falvak demográfiai szerkezete, amely főként az aprófalvakat sújtja. A néprajzkutatók és a társadalomtörténészek egyetértenek abban, hogy a paraszti gazdaság funkcionális alapegysége a háztartás, amelyen belül megtörténik a nemi és generációs munkamegosztás, és amely részt vesz a falu kapcsolatrendszerének, a munkaerő és ajándékok szimbolikus cseréjének rendszerében. Az utóbbi évek kutatásai rávilágítottak arra, hogy az idősek által hagyományosan birtokolt tőkék (tudás, tapasztalat, föld, tulajdonosi minőség) hogyan értéktelenedtek el a társadalmi-gazdasági változások

következményeként (vö. Turai 2004). Ahhoz ugyanis, hogy egy háztartás részt tudjon venni a fentebb leírt rendszereknek a fenntartásában, teljes szerkezetűnek kellene lennie, ám ez jellemzően hiányzik: sok az idős, özvegy ember, akik már nem tudnak részt venni sem a saját háztartásukban a munkafolyamatokban, sem a munkaerő cseréjében, így a falu biztosítási rendszeréből is kiesnek. Megfigyeléseim szerint pedig ezeknek a csonka háztartásoknak, ahol csak egy-egy idős személy próbálja fenntartani a gazdaságát, még pénz ellenében sem szívesen segítenek, mert a szolgáltatások ilyen jellegű cseréjének is velejárója egyfajta elkötelezettség: ha egy gazdának például valaki székérral terményeket szállít, akkor *nem kéri meg az árát*, és így számíthat arra, hogy a gazdaságában mutatkozó nagyobb munkaerő-szükséglet esetén a gazda kiségit. Ami értelemszerűen nem érvényes az özvegy, idős emberekre. Éppen ezért az idősek által fenntartott gazdaságok egyfajta izolációja figyelhető meg, akik erre az üzemméret csökkentésével válaszolnak, és ez a földek parlagon maradásával, azok elértéktelenedésével és a földdel kapcsolatos tudati rendszerek átrendeződésével jár együtt.

Meghatározó jegye a vizsgált területek gazdálkodásának egy-egy város közelsége. Ezek a városok az erőltetett iparosítás és urbanizáció idején nagyszámú munkaerő felvételére voltak képesek, ami egyrészt beköltözéseket, másrészt ingázást jelentett a városba. Éppen ezért kialakult egy olyan, a kétlaki életmódot vállaló paraszt-munkás réteg (vö. Szelényi 1992), amelynek tagjai nem csak az ipari munkában vettek részt, hanem akár délutánoként, akár hétvégeken a család által a térszől vállalt munka elvégzésében is segítettek. Ez a paraszt-munkás réteg a rendszerváltozással nem tűnt el teljesen, azonban az addig nagyjából egyneműnek tekinthető két része – a falun illetve a városon lakó – élesen elvált egymástól: leginkább az ingázó része hagyott fel ezzel az életmóddal, mivel már nem volt kifizetődő a magas utazási költségek mellett az egyre kisebb fizetésekért bejárni a gyárakba. Ez a réteg, mivel más lehetőségei nem voltak, két stratégia közül választhatott: 1. visszatért a mezőgazdasághoz, ha a szüleinek elég földje és gazdasági építménye volt, vagy 2. külföldön keresett munkát, ha elég fiatal és vállalkozó kedvű volt. Mindkét stratégiára vannak példák szép számmal, bár az megfigyelhető, hogy a *kényszerparaszti* utat (Letenyei 1999: 126–127) inkább a már munkahellyel, családdal, gyerekekkel rendelkezők választották, a *munkamigrációt* pedig azok a fiatalok, akik az iskolából kikerülve nem találtak maguknak munkát. A munkamigrációban részt vevők száma a kilencvenes évek közepén csúcsosodott: teljes kolóniák voltak Magyarországon, és volt például egy olyan, Siménfalváról származó vállalkozó által vezetett munkatelep, ahol csak a községbeliek (főként siménfalviak, kobátfalviak és szentmihályiak) dolgoztak. A rendszer-

változás előtti paraszt-munkás réteg tehát lényegében három, egymástól a követett életmintákban markánsan elváló csoportra oszlott: a továbbra is esetleg a kétlakiságot vállaló, a városi munkahelyeiket megtartani képes, városon lakó csoport; azok az ingázók vagy azelőtt városi lakhellyel rendelkezők, akik állásukat vagy elveszítették, vagy személyes döntés eredményeként otthagyták, és mezőgazdasági termelésbe fogtak; végül a munkaerő migrációjában részt vevők, akik vagy paraszt-munkások voltak, vagy azokká váltak volna. Az első csoport tagjai közül csak néhányan járulnak hozzá a paraszti világ fenntartásához, akár úgy, hogy az idős szülőknek segítenek tovább vinni a vegyes termékszerkezetű, munkaerő-gazdálkodásra építő gazdaságokat, akár úgy, hogy maguk tartanak fenn gazdaságokat. Esetükben a munkaerő cseréjében való részvétel nem teljes, mivel nem tudnak minden alkalommal igazodni a közösség elvárásaihoz, emiatt kisebb súrlódások is történhetnek, bármennyire is a hosszú távú reciprocitásra építsenek ezek a rendszerek. A második csoport tagjai maguk a paraszti világ részei, tőke hiányában termelik újra a rendszert. A harmadik csoport tagjai csak az ünnepi életvilágoknak válnak résztvevőivé, mivel nagyobb ünnepekre, jeles napokra, bálokra, családi eseményekre látogatnak haza. Ők tehát a rituális alkalmak megszervezésében és lebonyolításában vesznek részt, és ezzel továbbra is fenntartják a falun belüli kapcsolataikat. A mezőgazdasági termeléshez való viszonyuk ambivalens, az ezt irányító intézmények életében egyáltalán, a közös munkaalkalmakon csak ritkán vesznek részt. Viszont többször elmondták, hogy a munkamigrációt ideiglenesnek tekintik, ha találnának megfelelő munkát, szívesen hazatérnének.

A második csoport tagjai mellett a paraszti termelés leginkább azokhoz a családokhoz köthető, amelyek a rendszerváltozás előtt is a faluban laktak, és itt dolgoztak. Ezek leginkább a volt kollektív gazdaságban, a mezőgazdasági gépállomáson, az állami gazdaságban vagy más helyi intézménynél dolgoztak, tőkeátmentésük annyiban tekinthető sikeresnek, amennyiben munkahelyi kapcsolataik okán könnyebben jutottak gépekhez, gépi szolgáltatásokhoz (szántás, aratás), vagy kapcsolatokat sikerül megtartaniuk. Mindezek a kérdések indokoltá teszik, hogy a bevezetőben említett, erőforrások köré szerveződő kérdéseket a vizsgált tájegységekre is kivetítsük.

A vizsgált kistérségek erőforrásai és a kooperációs felületek kérdései

A domborzati viszonyok, a társadalmi keretek következtében az erőforrások bevezetőben megnevezett általános problémái a vizsgált területeken hatványozottan jelentkeznek, és a következőképpen bonthatók ki.

A vasfogu borona és a pityókahompoló⁶ – anyagi erőforrások

Az erdélyi, székelyföldi agrárium problémáit megnevező általános bevezetőben az erőforrások kérdésköre alá elsősorban azt az eszköztechnikát soroltam be, amely a rendszerváltáskor a gazdaságok rendelkezésére állt, ugyanis a földek visszaszolgáltatásának egyik sarkalatos pontja épp a gépek hiánya, és ennek nyomán a gépállomások egy ideig megőrzött egyeduralma volt. A Nyíki mente térségében a szocialista felhalmozás – igen ritka kivételekkel – nem eredményezett látványos gyarapodást, mivel sem az ipari szektorban dolgozók bérei nem voltak kiemelkedőek, sem a mezőgazdasági termelés vagy egy kiegészítő, kisipari termelési forma nem tette lehetővé a nagyarányú megtakarítást. Ennek következtében az induló gazdaságok nem tudtak gépeket beszerezni, a mezőgazdasági gépállomások (helyi szóhasználatban *szemete*⁷) pedig sokáig őrizték monopóliumukat, amely a csonka háztartásokban folyó termelés miatt még hatványozottabb volt. Nem volt ritka a kilencvenes évek elején, közepén, hogy özvegyasszonyok, idős emberek álltak sorba a *szemetek* udvarán, hogy előre kifizessék a később elvégzendő munkák (szántás, tárcsázás, de legfőképp aratás) díját, és ezzel biztosítsák magukat. Az a fajta, a *nem teljes rendszerváltás* nyomán kialakuló egyensúlytalanság-érzet, amely ebben a visszás helyzetben is gyökerezett, hozzájárult a morális rendszerek megkérdőjeleződéséhez, hisz az emberek, bár világosan látták, hogy ideológiai síkon nekik van igazuk, a mindennapi gyakorlat ebben a kérdésben sem igazolta vissza őket. A gépek hiányára és a mezőgazdasági gépállomások monopóliumának megtörésére három, az első kettőt illetően kényszerstratégiának nevezhető válasz létezett. Mivel mind a gépek beszerzése, mind a gépi munka megfizetése magasabb tőke jelenlétét feltételezte, a gépi munkaerő-igényt kisebb tőkeallokációt igénylő emberi munkaerővel lehetett pótolni, és ezt leginkább kaláka vagy napszamos munkák keretében tudták megoldani. Azonban ez sem váltotta ki teljes mértékben a gépek szükségességét, így második válaszként olyan gépek készültek, amelyek használata egyszerre feltételezte az emberi munkaerő és állati igaerő jelenlétét. Sok gazdaság tehát nem modern gépeket szerzett be, hanem az elődeiktől származó gépek mintájára állati vontatású ekéket, vetőgépeket, lókapákat, boronákat készített, ami nem csak az eszköztechnikában jelentett visszalépést,

⁶ A burgonya ültetésére és kiszedésére használt, leginkább a szimmetrikus ekékre emlékeztető, lövontatta eszköz. Pontosságukról és rendszeretükről ismert idős gazdák *kapával is megjárják* utána a földet, mert a hompoló nyomán sok burgonya ott marad.

⁷ Valószínűleg a mezőgazdasági gépállomás román eredetije betűszavának (Stația de Mașini Agricole – SMA) székelyesített változata.

hanem a termelékenységre is kedvezőtlen hatással volt. A téeszek felbomlása és a földek visszaszolgáltatása tehát az erőforrások egyenetlen eloszlásához vezetett: míg a mezőgazdasági gépállomásoknak lett volna kapacitásuk földet művelni, az 1995-től⁸ egyre inkább romló gazdasági mutatók következtében a gazdák egyre kevésbé vették igénybe a gépi szolgáltatásokat, a földeket birtokló családi gazdaságoknak viszont nem állt rendelkezésére csak a hagyományos eszköztechnika.

A gazdaságok gépekkel való felszerelése jelentette volna a harmadik, és ténylegesen életképes megoldást, azonban erre a pénztőke hiányában – ami megint csak központi kérdése az anyagi erőforrások vizsgálatának – csak kevés gazdaság, közösség volt képes. Mivel a Nviki mentén általában kedvezőtlenek a gazdálkodás természetföldrajzi feltételei, a gépi ellátottság messze elmarad a termékspecializációra alkalmas területekétől, például a burgonyatermesztő csiki, vagy a borkultúráját most újratermelő Kis-Küküllő menti falvakétól. A községen belül jobb helyzetben Kobátfalva, Tarcsafalva és a gyümölcsös falvak (Nagymedesér, Tordátfalva, Bencéd) vannak, ahol szinte minden tíz háztartásra jut egy traktor. A gazdaságok külön-külön történő, gépekkel való ellátása egyébként nem feltétlen jelenti a legnagyobb hatékonyságot, mert ha ezekben a falvakban tíz háztartásra jut egy traktor, akkor az a 0,8 hektárostól (Tordátfalva) az 1,5 hektárosig (Kobátfalva) terjedő átlagos nagyságú szántók esetén azt jelenti, hogy egy traktor 8–15 hektárt dolgoz meg, amivel viszont a kapacitását nem lehet kihasználni.

Kobátfalva és vonzáskörzete a gépi felszereltség szempontjából jobb helyzetben van, mint a kistáj egésze, amit azzal is magyarázunk, hogy a kommunizmus éveitől a faluban állami gazdaságot létesítettek, amelynek keretében a falu és a környező falvak határában gyümölcsösöket telepítettek. Mindamellet, hogy az állami gazdaság a téesz mellett egy helyi vezető réteg (mérnökök, brigádosok) kialakulását eredményezte, valamint hozzájárult a formális és informális felhalmozási csatornák bővüléséhez, felszámolását követően a gépek is a helyi gazdák tulajdonába mentek át. Bár ezek a települések a gépi ellátottság szempontjából a kistájon belül jobban állnak, a községen belül szinte teljességgel hiányoznak az olyan, specializációt feltételező gépek, mint a kiterjedt kaszálókkal rendelkező havasalji településeken a szénasodró, a burgonyás településeken a krumplipörgető, a szedőgép, a válogató gép.

⁸ A kilencvenes évek közepét más területeken is fordulópontnak nevezték meg, amikor a kezdeti eufória a lehetőségek és a korlátok felismerése következtében alábbhagyott (vö. Laki–Bíró 2001: 186, Peti 2004: 195).

Ezzel szemben – mint már említettem – a Kis-Küküllő menti két településen, és Felső-Háromszéken a kilencvenes évek elején sikerült felszerelni a gazdaságokat, és ennek megfelelően sikerült csökkenteni azok emberi munkaerő-szükségletét. Felső-Háromszéken először traktorokat vásároltak, így az ültetést és szedést még mindig kézzel kellett megoldani. Az ültetőgépek és a pörgetők megvásárlását követően, a kilencvenes évek végén, és inkább már 2000 után megjelentek a szedőgépek, majd végül a válogatást is meggyorsító válogatógépeket készítettek a gazdák, így egyre inkább csökkent a gazdaságokban az emberi munkaerő igénye, és ezzel csökkent azoknak a kooperációs felületeknek a száma, ahol a gazdaságok reciprokativ kapcsolatok keretében vettek részt egymás munkafolyamataiban. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy nagyobb tőkét igénylő gépek vásárlása esetén, ha a családnak nem áll megfelelő tőke a rendelkezésére, akkor egy vagy több másik, nagyjából azonos potenciálú gazdasággal társulva vásárolják meg, és közösen használják ezeket a gépeket. Ez több okból is a hagyományos munkaszervezeti formákra utal vissza: az erdélyi mezőgazdaság leírásában nem ismeretlenek azok a példák, amelyek épp azokat a társulási formákat írják le, amelyek azonos potenciálú gazdaságokat kötöttek össze, és arra szolgáltak, hogy az egylovas, vagy egy pár ökrös gazda még egy lovat, vagy még egy pár ökröt kölcsönkérve művelhesse földjét, ezzel növelhesse a saját munkájának a hatékonyságát, és az igaerő kihasználását. Itt valójában tehát – a modern gépek használatára alkalmazva – egy igen régi technikával találkozunk, ami egyaránt növeli a hatékonyságot és a gépek kihasználtságát. Vámosgálfalvi gazdák elmondásából tudjuk, hogy ehhez hasonló közös géphasználat a kilencvenes évek elején ott is szokásban volt, azonban az itt tapasztalható versengő szellem miatt, és mert nem mindig tudták a munka ritmusát egyeztetni, valamint mert nem voltak rögzítve a géphasználat, az esetleges károk megtérítésének pontos szabályai, a gazdák igyekeztek szert tenni minden fontosabb gépre, így ma Vámosgálfalván az a helyzet állt elő, hogy nem a traktor számít alapfelszerelésnek, hanem a kombájn. Sok gazda panaszkodott is arra, hogy a gépeit nem tudja kihasználni, mert az átlagban 5-10 hektáros birtokok nem kívánák meg ennyi gép jelenlétét.

Mivel – mint már korábban említettük – a mezőgazdasági termelés kevés esetben eredményez tőkefelhalmozást, ugyanakkor a művelési költségek egyre magasabbak, sok háztartás arra kényszerül, hogy külső jövedelmeket csatornázzon be a mezőgazdaságba. Ez összefügg azzal is, hogy a tulajdonosi szerkezetek országszerte a következőképpen alakultak a kilencvenes évek közepén: a földtulajdonosok 32%-a városi lakos, 25% falun élő alkalmazott vagy nyugdíjas és csak 42% munkaképes falusi gazdálkodó (Vincze 1995: 38).

Bár erre vonatkozóan nem rendelkezünk pontos számadatokkal a községekre vonatkozóan, a tereptaszatlataink és a helyi vezetőkkel folytatott beszélgetéseink meggyőztek arról, hogy ezekben a térségekben is hasonlóak a tulajdonosi arányok, ami a legfőképp azért probléma, mert a más jövedelmekkel is rendelkező háztartásoknak nem fűződik érdekük a gazdasági gyakorlatok megváltoztatásához.

Jó föld, rossz föld – a természeti-környezeti erőforrások

E tematikus egységben belül két főbb kérdésem a következő volt: milyenek a földek és hol helyezkednek el. A kistájak lakói igencsak jól ismerik egy-egy dűlő földjeinek értékét, amelyet a következő elemekből építenek fel: termőképesség, megközelíthetőség és megművelhetőség, vadkárak elleni védettség. Elsőrendű a föld termőképessége előtt a föld elhelyezkedése, mert bár lehet egyterűt magas termőképességű, az oda való kijárási már nem biztos, hogy elnyeri értelmét, főként, ha figyelembe vesszük azt, hogy az utóbbi években elszaporodó vadkárak miként rajzolták át a falvak területeinek értékét mutató térképeket. Ennek egyik igen jó példája a siménfalviak által birtokolt *Szorósrét* elnevezésű dűlő, amely a falutól mintegy 3-4 kilométerre, bükk- és gyertyán-erdők közt található. A tévesztést megelőzően itt elsősorban kaszálók voltak, de a falu emlékezete szerint kitűnő volt a burgonyatermés is: *olyan pityóka lőtt rajta, alig tudtuk hazahordani*. A tévesz ideje alatt kaszálóként hasznosították ezt a területet, és leginkább azért kötődnek a helyi narratív hagyomány alapján pozitív értékelések hozzá, mert az itt termelt szénát a brigádos belegyőzésével viszonylag könnyen haza lehetett vinni, mivel itt a termést nem ellenőrizték szigorúan: *nem volt a szömük előtt*. A kilencvenes években azonban a terület egyre inkább ki volt téve a vadkároknak, kaszálóként történő hasznosítását néhány fiatal családfő megpróbálta, de ez több okból is meghiúsult: a terület védhetetlen volt a vaddisznók éjszakai felvonulása ellen, amikor azok akár egyetlen éjszaka alatt kaszálhatatlanná tették a területet. A falu demográfiai szerkezete megváltozása következtében izolálódó csonka családok a faluhoz közel eső, jó minőségű területek művelésével is felhagytak, a rokonsági, szomszédsági rendszeren belül így könnyű volt akár ingyen vagy jelképes juttatásért (*csak ne maradjon ott*, mondták) jobb földekhez jutni. Az értékszempontok megváltozásában a harmadik tényező, hogy néhol a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó háztartások maguk is felhagytak a munkaigényes kultúrák művelésével. Ennek következtében korábbi szántókat hagytak meg pillangós takarmánynövények termesztésére, aminek leginkább két oka volt: a család által allokálható munkaerő mennyiségének csökkenése (a fiatalok külföldre mennek dolgozni, a városon lakók nem hajlandók többé besegíteni a

gazdálkodásba, nincs elegendő pénz napszámosok fogadására), és megint a vadkárok elleni védhetetlenség. A *jó föld, rossz Jóid* értékszempontjainak a megváltozása és a határ beszűkülése végül oda vezetett, hogy a Szorosrétet ma legelőként használják, és csak a helyi emlékezetben él mint jó föld.

Az elhelyezkedésnek tehát a megközelíthetőségen túl fontos összetevője az, hogy az adott terület mennyire van kitéve a vadak károkozásának, éppen ezért a kistáj mezőgazdasági stratégiáinak, a tervezésnek igen lényeges eleme a vadak életterének és vonulási útvonalának kalkulálása, ugyanis a vízre vonuló vaddisznókonda akár egy-két éjszaka alatt tönkretetheti több tíz áras területek kukoricatermését. Az ilyen jellegű számításoknak megfelelően az erdő, a vadak életterének közelébe már nem is tesznek olyan kultúrákat, amelyekben kár eshet, ezért a kukorica és a burgonya a falvakhoz közel eső, védett területekre kerül. Volt arra példa, hogy egy gazda faluhoz közeli gyümölcsöse mellett a kaszálóját törte fel, hogy krumplit és kukoricát termessen, mert megfigyelései szerint ott nem járt sem a vaddisznó, sem a vadtehén. A vadak elleni védekezésben egyrészt a nagycsaládok, a több férfit is magukban foglaló családok vannak előnyben, másrészt azok a tehetős családok, amelyek megengedhetik maguknak, hogy nagyobb területeket bekerítsenek, mivel a védekezésnek két módja létezik: az egyik a föld megőrzése a termőre fordulástól egészen a betakarodásig, a másik a föld bekerítése. A falvak határában az utóbbi időben elszaporodtak a különféle technikákkal bekerített területek, ám ezek sem mindig hatékonyak, mivel ha a vadak akár egy helyen áthatolnak a kerítésen és beszorulnak a bekerített területre, még nagyobb kárt tesznek. Az őrzés sem mindig hatékony, mivel főként nagy területek esetén megtörténik, hogy amíg az őrzők és kutyáik a föld egyik végében vannak, addig a másik végét megdézsmálják a vaddisznók. Érdekes hangulatot kölcsönöz egyébként a falvaknak augusztus közepétől szeptember közepéig, végéig a határban éjszaka kinn tartózkodó kutyák csaholása és az ostorokat durrogató, fémtárgyakat kongató emberek kurjongatása.⁹

Felső-Háromszéken és a Kis-Küküllő mentén a földek jórészt védve vannak a vadkárok ellen, itt szinte ismeretlen az ilyenfajta besorolás. Azonban a művelés alá vett földek területének csökkenése itt is megfigyelhető: Héderfáján a falutól távolabb eső, a kommunizmus ideje alatt szőlővel betelepített földek mára elvadultak, mivel művelésükre sem az emberi, sem a technológiai feltételek nem adóttak. A kollektív gazdaság idején a földek végébe szabályos területenként víztartályokat építettek, amelyeket állandóan feltöltve tartottak, és a

⁹ A vadkárokról, a vadak elleni védekezésről Méréfalva példáján Gagy József írt (2004: 48, 141)

permetezést végző traktorokat innen látták el vízzel. A részben helikopterből permetezett szőlősökbe ma igen költséges lenne kiszállítani a vizet, ez a rendelkezésre álló gépekkel és emberi munkaerővel is túl nagy erőfeszítésbe kerülne, ezért itt a szőlősök művelésével fel is hagytak.

A földek értékrendszerében legkiemelkedőbb helyen az ártereken elhelyezkedő, védett, magas termőképességű, jól művelhető és jól megközelíthető földek vannak. Ezekből legtöbb Felső-Háromszéken és a Kis-Küküllő mentén van, a Nyikó mentén ezek száma igen kevés, mert egyrészt a völgyek szűkek, másrészt a falvaktól távolabb már ezek sem védettek, mert a vonulási útvonalak keresztülvezetnek rajtuk. Azonban a földek értékét nem csak a helyi természetföldrajzi viszonyok alakítják, hanem a tágabb környezetben való elhelyezés is, amelynek fontos összetevője a korábban már említett centrum–periféria viszony. Ebből a szempontból legelőnyösebb helyzetben Vámosgálfalva található, amelynek szocialista felhalmozását is meghatározta Dicsőszentmárton közelsége, ahol a közeli faluból folyamatosan jelen voltak a piacon. Felső-Háromszék – bár nagyobb felvevő centrum nincs a közelben – a jó burgonyatermessel sok ókirályságbeli vásárlót vonz, valamint a káposztatermelők is a piacon értékesítik az árujukát (vö. Pozsony 2002). Legkevésbé piacérintett az Alsó-Nyikó mente gazdálkodása, ahol a közeli városok nem gyakorolnak szívóerőt a mezőgazdaságra, ezért piaci termelés és rendszeres piacozás mezőgazdasági termelést folytató háztartásoknál csak néhány esetben folyik. A nagymedesériek viszik piacra a cseresznyét, a kobátfalviak és bencédiek a káposztát, emellett egy siménfalvi család jár a segsvári piacra. A belső fogyasztásra való termelés következtében a felhalmozás és a fejlődés igen lassú, mert ahol a mezőgazdaság nem termeli, hanem fogyasztja a tőkét, ott nehéz fejleszteni. Ezzel szemben Vámosgálfalván olyan gazda is él, aki több tíz hektáron gazdálkodik, mezőgazdasági fejlesztési alapokat pályáz meg sikeresen, és az uniós csatlakozásban nem visszahúzó, hanem lehetőséget lát.

A paraszti tudás értékei – mentális és humán erőforrások

Bár a néprajzi kutatás a hagyományokból táplálkozó paraszti tudást folyamatosan felértékeli, és szívesen járunk utána annak, hogy mit ettek, mit tettek, és hogyan cselekedtek ősünk, amit leginkább az idős emberek kikérdezésével vélünk megvalósíthatónak, elkerüli a figyelmünket, hogy ez a tudás időnként mennyire időszerűtlen még a közösségen belül is, és hogy ez a fiatalabbak más tudásával konfrontálódva akár konfliktusok forrása is lehet. Éppen ezért, de azért is, mert az első két erőforráscsoport használati módját ez határozza meg, kiemelt jelentőséget tulajdonítunk neki, hisz a mentális

erőforrások szűkös vagy elégséges volta kihat a specializációt megvalósító és a egyes termékszerkezetet követő területek gazdálkodására egyaránt.

Eddigi, az adott kistérségekben és más területeken folyó kutatásaink ugyanis arra engednek következtetni, hogy a mezőgazdaságon belüli sikeres stratégiakövetés a szaktudással van összefüggésben, így a volt agrármérnökök, zootechnikai szakemberek, farmok vezetői, állatorvosok a sikeres mezőgazdasági vállalkozók, akik az erőforrások felhasználását hatékonyan meg tudták szervezni. Természetesen tudjuk, hogy a kapcsolatok átmentésének és a piacok elérésének is hatalmas szerepe van az agrárszakemberek mai sikereiben, ám a szakszerű tudást sem tartjuk elhanyagolhatónak.

A téeszék felszámolását és a földek visszaszolgáltatását követően kialakuló eufória és a túlfűtött várakozás ezekben a térségekben is meghatározta az átalakulás folyamatait. Az eufória ráadásul egy olyan tradicionalista szemlélettel ötvöződött, amely kimondta, hogy a további közös gazdálkodás bármilyen formája elkerülendő, és mindenki egyénileg gazdálkodjon ott, ahol az apja, nagypapja is tette.¹⁰ Ez természetesen nem jelentette az erőforrások kérdésének a megoldását, mert ha valaki kapott is vissza eszközöket, azok nagyjából használhatatlanok voltak, ezért a *kreácsolás*nak igen fontos szerepet tulajdonítunk az átalakulás folyamataiban. Bár ezt a fogalmat Kuczi Tibor magyarországi kisvállalkozások elemzésében használta (Kuczi 2000: 141–161), és a kreatív barkácsolást vonta össze benne, használatát indokoltak véljük, ugyanis az individuális cselekvést, a saját lábra állást és a meglévő erőforrások hasznosítását előtérbe helyező paraszti mentalitás és törekvések leírására is alkalmas. Mindez azt jelenti, hogy adott helyen jelentkező eszközszükségleteket saját – vagy legfeljebb barátoktól, szomszédoktól, rokonoktól kölcsönkapott – szaktudással, munkaerővel és helyileg, lehetőleg ingyen elérhető nyersanyag felhasználásával elégítenek ki. Így készülnek házi malmok régi, a volt kollektív gazdaság udvarán álló cséplőgép darabjaiból, a gazda, akinek felesége egészségügyi asszisztens, kidobott fecskendőket hasznosít a kerti öntözőrendszer elkészítéséhez. A be nem fejezett téeszistállóban valaki talajszinten akkurátusán elfűrészezi a betonba öntött csöveket, amelyek néhány hét múlva lefestve már kerítésoszlopokként szolgálnak, egy eldobottnak tűnt vasdarab tengely lesz a vetőgépben, amelynek a meghajtóerejét a gyerek rossz biciklijének még jó láncával viszik át az adagoló kerekére. A szükség-helyzetekben mutatkozó kreácsolásra talán a következő a legbeszédesebb

¹⁰ Az Oláh Sándor által leírt példa végleit nem érték el: a Homoród mentén találkozott olyan öregekkel, akik azt javasolták, hogy térjenek vissza a háromnyomásos rendszerhez (Oláh 2004a: 19, 21–22).

példa: T. L. egy, a városi munkahelyét a kényszerparaszti életre felcserélő fiatal gazda a felesége nagyapja által készített kisszekér felújításához robogójából – amit addig a városba történő ingázáshoz használt – használta fel a kerekeket. A hegesztőkészüléket a szomszéd adta, a munkát az apósa végezte, aki évekig karbantartó volt a helyi gépállomásnál. A kisszekeret egyébként azért készítették, hogy a munkahely otthagynya után vásárolt három tehén tejét – a gyerekek után járó támogatás mellett egyetlen jövedelmi forrásuk – a feleségnek legyen, amivel bevinnie az átvevőhöz. A kreácsolás nem egy esetben büszkeségre ad okot a gazdának: B. F. héderfáji gazda első beszélgetésünk után kihívott az udvarra, ahol a gazdaságot mutatta be, többek közt saját kezűleg készített gépeit. Az istállóban az önitatót is ő szerelte fel, olyan körülmények között, amikor a kollégái és a barátai már azt mondták, hogy a hatalmas betonvályút nem tudják megmozdítani. Ő a traktor vontatóerejét és mechanikai tudását felhasználva végül hazaszállította a vályút, és be is áhította, így az ma is működik. Héderfáján főként a szőlőművelésben használnak olyan gépeket, amelyek átalakítása kreácsolást is igénybe vett, mivel sok esetben megtörtént, hogy tőke hiányában nem azt vásárolták meg, amire szükség lett volna, hanem amire épp pénz volt, és jó vásárnak tűnt, és úgy kalkuláltak, hogy a család erejét, ismerősök, barátok gépeit, tudását hasznosítva majd átalakítják azokat. A kreácsolás tehát olyan kooperációs felületekkel találkozott, amelyek lehetővé tették több gazdaság tudásának és felszerelésének hasznosítását egy újabb gép, szerkezet készítésében. A kreácsolás egyik összetevője a környezet erőforrásainak reciprokativ használata: egy-egy család nem csak a saját erőforrásaival, tudásával számolhat, hanem más, közeli családokéval is, így ezeket együttműködés esetén hatékonyan lehet összevonni. Ez akár a kisvállalkozások szintjén is megnyilvánulhat: ugyanaz a B. F., akiről fentebb szó volt, két malmot is működtet a faluban. Amikor az első malmot megvásárolta, még nem volt meg a megfelelő helyiség annak elhelyezésére, és barátait kérte meg, hogy segítsenek felépíteni egy fészert, ahol a munkát elkezdheti. Először megöntötték a beton alapokat, aztán neki el kellett utaznia a malomért, és amire hazaért, a barátai be is fődték a fészert, volt, ahol letenniük a malmot.

A kreácsolás tehát úgy értelmezhető mint a sajátos mentalitásban gyökerező szükségszerű válasz a szükséghelyzetekre, azonban azt látnunk kell, hogy az így készült eszközök – mint ahogy a gazdálkodás egésze – nem mindig a leghatékonyabbak, és ez a tudásbeli hiányosságokkal van összefüggésben.

Szisztematikus tudásbevitelről általában nem beszélhetünk, ezért a mintakövetések igen széles skálán mozognak, és leginkább az egyéni lehetőségek, vállalkozási készségek befolyásolják őket. A *szűkítő* és a *bővítő* rugal-

másságot erre a kérdésre vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy a nagyobb tudástőkével, esetleg kapcsolatokkal rendelkező gazdaságok képesek bővítő rugalmassággal viszonyulni a konjunkturális feltételek változásához. Ezzel szemben a gazdaságok nagyobb részében ezek a tudástőkék túl alacsonyak ahhoz, hogy változtatásra, esetleg bővítésre lehessen gondolni, ezért ha egy termelési ágazatnak már nem kedvezőek a feltételei, egyszerűen felhagynak vele, függetlenül attól, hogy mekkora volt a kezdeti befektetés, mert azt sem kalkulálták.

Az eddig a mentális és humán erőforrásokról mondottakat figyelembe véve igencsak kérdéses, hogy a vizsgált térségek kisüzemei képesek lesznek-e olyan hosszú távú stratégiai elképzelések gyakorlatba ültetésére, amelyek nem csak a helyi, hanem a regionális illetve a globális piacokra való belépés lehetőségét is biztosítják. A néprajzilag értékes paraszti tudás ugyanis nyilvánvalóan nem elég ehhez, és a kreácsolás bár segít, a lényegi problémákra – alacsony tőkekoncentráció, munkaerő-gazdálkodás, önkiszákmányolás, a mezőgazdaság átszervezése, a piacok elérése – nem jelent megoldást. Az ehhez szükséges belső keretfeltételek (nagy, összefüggő és jó elhelyezkedésű földek, gépek, vállalkozói tudat, a kockázatvállalási hajlandóság) ugyanis itt sem adóttak, ha lehet, még kedvezőtlenebbek, mint máshol, legalábbis, ami az anyagi és természeti-környezeti erőforrásokat illeti, a vállalkozói tudat és a vele együtt járó kockázatvállalási hajlandóság pedig értelemszerűen egyenetlen megoszlású. Az átalakuláshoz pedig mindezek mellett kedvező külső feltételekre is szükség lenne, mivel a paraszti világ sem ezelőtt nem volt, sem ma nem független a regionális, netán globális összefüggések rendszerétől.

Irodalom

ALBERT Ferenc

2000 Falu és modernizáció. *Erdélyi Múzeum* LXII. (3–4) 164–184.

BERNÁD Ilona

2003 A munkaerőpiac helyzete. In: HORVÁTH Gyula (szerk.): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói* 1. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 133–139.

CSETRI Elek

1999 *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár

GAGYI József

2004 *Örökített székelykapu*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

IMREH István

1983 *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

KUCZI Tibor

2000 *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör, Budapest

LAKI László – BIRÓ A. Zoltán

2001 *A globalizáció peremén. Kunhegyes térsége és a Csíki-medence az ezredfordulón*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest

LETENYEI László

1999 A falusi társadalom rejtett kapcsolatai. In: BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó, Budapest 111–147.

MACFARLANE, Alán

1993 *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest

OLÁH Sándor

2004a Ember és föld a Székelyföldön. In: Uő: *Falusi láttelepek*. Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda, 18–24.

2004b A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: Uő: *Falusi láttelepek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 128–138.

PETI Lehel

2004 Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis - Kükiillő menti agrártelepülésen. In: SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatalkutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 23.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 184–212.

POZSONY Ferenc

2002 Káposztatermelők Kézdivásárhelyen és környékén. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők: a kisüzemi agrárgazdaságban 990–1999*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 261–270.

SZABÓ Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. (Kriza Könyvek, 11.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

SZELÉNYI Iván

1992 *Harmadik út? Polgárosulás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest

TAGÁNYI Károly

é. n. *A földközösség története Magyarországon*. Athenaeum Kiadó, Budapest

TUTAI Tünde

2004 *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. (Kriza Könyvek, 21.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

VINCZE Mária

1995 A román agrárpolitika és a kisparaszti gazdaságok. *Korunk* VI. (5) 36–39.

